

В сучасному українознавстві досить актуальною є проблема дослідження поведінкової культури українського народу. Світова й українська конативістика* представлена дослідженнями таких відомих вчених, як Гіпократ, Х. Л. Вівес, Р. Декарт, Ч. Дарвін, В. Вундт, М. Вебер, Л. Долло, З. Фрейд, Е. Торндайк, Дж. Вотсон, І. Павлов, Л. Виготський та О. Лурія¹, О. Залужний та І. Соколянський², Дж. М. Болдуїн, Дж. Дьюї, Дж. Г. Мід, Г. Костюк, Ф. Бродель, Е. Фукс, К. Леонгард, Л. Фестінгер, М. Фуко, В. Ешбі³, Дж. Міллер, Е. Галантер і К. Прібрам⁴, Р. Соломон, А. Фернхем, Й. Гейзінга, А. Тойнбі, О. Кульчицький, І. Мірчук, М. Шлемкевич, Б. Цимбалістий, В. Янів, В. Роменець, М. Попович⁵, О. Проценко, О. Сердюк та інших.

Найбільш ретельно вивчені такі типи й види людської поведінки: агресивна (К. Лоренц, С. Єнікополов, В. Ковальов, С. Шебанова); анархічна (П. Кропоткін, М. Бакунін, В. Міщенко); відповідальна (К. Муздибаєв, М. Савчин, І. Тимошук); віктимна (Ю. Антонян, З. Білоусова, О. Бовть, В. Васильєв, С. Гиренко, Б. Рівман, А. Фаттах); гендерна (Ш. Берн, Т. Бендас, М. Горлач, Л. Попова, С. Харченко, К. Хеллер); гуманна (В. Котирло, В. Колпачников); девіантна (І. Пономаренко, В. Оржеховська); делінквентна і протиправна (К. Уед, В. Іванченко, А. Яковлев); егоїстична (М. Штірнер); емоційна (Б. Цимбалістий, О. Кульчицька); емпатійна (А. Меграбян, Р. Хофман); захисна та опанувальна (Р. Лазарус, О. Лібін); конфліктна (Р. Блейк, Дж. Моутон); конформістська (Е. Фромм, С. Аш, Р. Кратчфілд, С. Мілгрейм, А. Лічко, В. Калошин); маніпулятивна (Е. Шостром, О. Доценко, Т. Кузьмишин); міграційна (Н. Лебедева, О. Наумова); мовленнєва (М. Жинкін, Д. Ольшанський); моральна (Д. Кемпбел, Л. Колберг, С. Якобсон, Є. Суботський); просоціальна (Я. Рейковський, Т. Гордєєв); рольова (С. Міглер, Дж. Дарлі, Ф. Зімбардо, Д. Кіппер, П. Горностаї, О. Коробанова); сексуальна (М. Ганг, Л. Гридковець, І. Кон); середовищеохоронна (С. Москвичов); соціальна і соціотипова (М. Вебер, Р. Мертон, А. Фернхем, П. Хейвен, О. Асмолов, Т. Кравченко); суїцидальна (Е. Дюркгейм, І. Сікорський, Т. Вашека, Л. Коханенко, В. Тихоненко); терористична (С. Фей, О. Губенко, Б. Ніколаєвський); толерантна (О. Довгополова). Досліджувались також основні етапи розвитку поведінки у філогенезі – інстинкт, навик, інтелект (К. Бюлер); стратегії світської поведінки європейців (М. Оссовський); співвідношення установки і поведінки (Дж. Айцен, М. Фішбейн, В. Ядов); мотивація поведінки та діяльності (Х. Хекхаузен, М. Магомед-Амінов); специфіка саморегуляції поведінки (В. Мухіна, М. Боришевський).

Сьогодні перед українськими науковцями стоїть завдання об'єднати різноманітні розвідки, присвячені конативному шару української культури, на єдиній концептуальній основі. Для узагальнення різнопланових досліджень

* Українська конативістика спрямована на інтегральне дослідження конативного (тобто поведінково-діяльнісного) шару української культури.

української поведінкової культури потрібно вивчити не тільки типологічні характеристики поведінки й діяльності «української людини», але й складну архітектоніку дій, вчинків і діянь українського народу як колективного суб'єкта історії, не тільки поведінкові норми й стереотипи, але й стиль життя та національний характер українців. Адже українська поведінкова культура репрезентується як ритуальними й обрядовими танцями та бойовим гопаком, так і діяльністю видатних історичних особистостей.

Для комплексного вивчення української поведінкової культури та об'єднання різних дослідницьких ліній на єдиній концептуальній основі необхідно дотримуватись **основних теоретико-методологічних засад**.

1. **Людська поведінка** – це когнітивна, емоційна, вольова, мотиваційна та фізична активність, яка проявляється суб'єктом (індивідуальним або колективним) в процесі задоволення потреб та реалізації інтересів. **Системний підхід до вивчення поведінкової культури** передбачає комплексний аналіз даних, здобутих не тільки в межах етології, але й археології, біології, антропології, психології, культурології, соціології, соціальної філософії, етнології, етики тощо (зокрема, поступове розгортання таких **стадій*** еволюції універсуму як геогенез, біогенез, психогенез, антропогенез, соціогенез, культурогенез, етногенез, ноогенез тощо).

2. Поведінка є важливим чинником індивідуальної та популяційної **адаптації** (адже адаптаційні процеси зачіпають всі рівні людського організму: від молекулярного та клітинного, до психологічної регуляції поведінки та діяльності). Але якщо тварини пристосовуються до оточуючих природних умов шляхом зміни своєї тілесності або поведінки, то людина робить це ж саме за допомогою **культурної адаптації**, яка супроводжується створенням знарядь праці та культурних об'єктів. В процесі антропосоціогенезу у прадавніх людей виникли перші (відмінні від тваринних) випереджальні («плануючі») поведінкові програми. Помітний вплив на поведінку людини має як свідомість, так і підсвідома й несвідома сфери (еволюція людини йде від підсвідомо-інстинктивного до усвідомлено-вольового). Поведінка і діяльність людини можуть бути як індивідуальними, так і колективними, вони спрямовуються як біогенними, так і соціогенними потребами, люди здатні виготовляти і використовувати (як індивідуально, так і спільно) знаряддя праці, людина встановлює відносини між об'єктами і суб'єктами, розуміє причинно-наслідкові та смислові зв'язки; передача, накопичення і закріплення колективного й індивідуального досвіду відбувається за допомогою різноманітних соціокультурних комунікативних засобів (мова, інші знакові системи тощо).

3. Сучасна наука розглядає різні **поведінкові прояви переважно в загальній структурі індивідуальної та колективної діяльності**** , адже поведінка вважається «передісторією» діяльності. Людська діяльність є свідомою, духовно зумовленою і соціально організованою, вона має **перетворювальний, а не пристосувальний** характер (адже людина, створюючи культуру, змінює

* Більш докладно це питання викладено в працях В.Вернадського та П.Тейяр де Шардена.

** Діяльність – це динамічна система взаємодії суб'єкта зі світом, в процесі якої відбувається реалізація його цілей, намірів, уявлень, переконань, ставлень тощо в предметній дійсності.

природу). Саме людська діяльність є певною межею між «природним» і «культурним», адже ця діяльність не тільки «виводить» людину з тваринного світу, але й опосередковує всі зв'язки людини з оточуючою дійсністю*. Не можна вивчати психіку та свідомість людини поза її поведінкою та діяльністю, адже **етнокультурна спадкоємність** забезпечується як ментальними, так і поведінковими **стереотипами**.

4. Основними **детермінантами людської поведінки** є природні, етнокультурні, соціокультурні, субкультурні, середовищні тощо. Але сучасна гуманітаристика не розглядає середовище (природне, просторово-географічне, етнокультурне, архітектурне, освітнє, виробниче, рекреаційне, соціокультурне тощо) як фактор, що механічно визначає розвиток поведінкової культури. Адже поряд з **генетичним** та **середовищним** факторами з'являється третій – **активність самого суб'єкта**, тому на рівні соціуму має значення **сумація** поведінкових проявів окремих особистостей (в рамках так званих масоподібних явищ). **Етнічна специфіка** людської психіки та поведінки зумовлюється різними чинниками: природно-географічними, біофізіологічними, культурно-історичними, соціально-економічними, геополітичними. Але дія усіх цих чинників кумулюється, інтегрується та опосередковується **способом життя** конкретної етнічної спільноти.

5. В межах різних **типів** поведінки виділяються кілька її **видів**. Різні типи і види поведінки можуть варіюватися за **ступенем** інтенсивності та **формою** прояву, при цьому форми поведінки певного типу відображають наявний стан моралі та звичаїв у суспільстві. Окремі **стилі діяльності** (автократичний, авторитарний, демократичний, колегіальний, ліберальний, непослідовний, потуральницький, ригідний, консервативний та інші) часто розглядаються як **поведінкові практики**.

6. **Поведінкова культура** – це сукупність поведінкових уявлень, норм, установок, звичаїв, традицій, а також типових емоційно-вольових, потребо-мотиваційних, ціннісно-смыслових та фізичних проявів, які є спільними для великої групи людей і передаються від покоління до покоління. Поведінкова культура зумовлюється не тільки природними, але й соціокультурними та етнокультурними чинниками, які вироблені історично, підтримуються традицією і передаються від покоління до покоління. Розвиток **поведінкової культури** українців неможливий без застосування етнокультурних та соціокультурних ресурсів української спільноти.

7. Основними **одинацями** поведінкової культури є: **поведінкові акти, стереотипи, реакції; діяння** (форма прояву активності особистості, що визначається соціально значущими результатами, відповідальність за які несе сам суб'єкт діяння на основі конкретних суспільно-політичних, культурно-історичних та ціннісно-смыслових критеріїв оцінки потенційної можливості передбачати наслідки власної активності) та **вчинки** (вчинок – це свідомо дія, акт соціального, моральнісного або громадянського самовизначення людини, в якому вона

* Діяльність людини як вузловий пункт її універсального зв'язку з дійсністю досліджували Конфуцій, Аристотель, І. Кант, Г. Гегель, С. К'еркегор, Е. Кассіпер, Е. Гусерль, М. Вебер, Т. Парсонс, Дж. Фрезер, Ж. Піаже, Л. Колберг та інші відомі вчені.

стверджує себе як особистість через своє ставлення до природи, культури, подій, явищ, інших людей, груп та суспільства в цілому; вчинок може бути виражений дією або бездіяльністю; позицією, висловленою словами тощо).

8. **Концептуальна модель поведінкової культури українців** складається з кількох компонентів: а) когнітивно-інформаційного, б) емоційно-почуттєвого, в) потребово-мотиваційного, г) нормативно-звичаєвого, г) ціннісно-сислового, д) регулятивно-вольового, е) продуктивно-результативного.

9. Базою для усталеного **національного характеру** українського народу є етнотипова поведінка його представників (сформована на **етнічному етапі** розвитку даної спільноти), а основою для формування такої етнотипової поведінки є функціонально-рольові якості людей та специфічні способи їх взаємодії зі світом (сформовані на **племінному етапі** розвитку даної спільноти)⁶. Стрижнем етнотипової поведінки українців є соціонормативна культура (традиції, звичаї, ритуали, обряди, поведінкові норми тощо), яка зумовлює і регламентує специфічні й типові для даного етносу індивідуальні й колективні реакції, ментальні й поведінкові стереотипи, установки та ін.

10. **Природне середовище** є найпершою умовою людської поведінки і діяльності, наприклад, родюча «мати-земля» для українців є важливою культурософською субстанцією, без якої вона втратила б своє ество; такою самою субстанцією для росіян є «русский лес», яскраво описаний відомим письменником Л. Леоновим. Але природні умови не є фактором прямої дії, адже їхній вплив не є безпосереднім і вирішальним. Отже, **найбільш глибинний «шар»** етнотипової поведінки українців **створює природа**, вона також визначає зміст і форми життєдіяльності народу, який на цій землі живе (природозумовлені етнокультурні відмінності проявляються в типі господарства, житла, в складі їжі, у одязі, віруваннях, звичаях, традиціях, в композиції будівель, у формах батьківського піклування про дітей та в деяких інших характеристиках способу життя). Таким чином, **природа** є «історичною попередницею» культури тому, що саме вона створює **первинний шар** етнічної специфіки. **Вторинний шар** етнічної специфіки створює культуротворча діяльність людини, адже людський спосіб буття вимагає включення людини не лише в природні, але й в **соціокультурні процеси**, опанування суто людськими способами поведінки й діяльності та виведення людського суб'єкта на **рівень культуротворення**.

11. В межах **українського етнокультурного середовища** родинні, побутові, громадські, суспільні, виробничі, ремісничі та інші **звичаї** не тільки унормовують поведінку «української людини» в буденні та святкові дні, але й дають їй змогу відчувати свою співпричетність до українства та ідентифікувати себе як невід'ємну одиницю української спільноти. Хоча в процесі історичного поступу форми поведінкової активності українців все більше урізноманітнюються, але **етнотипова поведінка** завжди репрезентувала українську ідентичність в конативній формі.

12. Однією з найбільш узагальнених характеристик української поведінкової культури є **український етос**, тобто інтегративна сукупність морально-поведінкового «кодексу» та нормативно-звичаєвої й ціннісно-сислової систем культури. Дослідження норм-правил, норм-рамок, норм-цілей, норм-

ідеалів та норм-очікувань дає змогу реконструювати український етос як цілісну характеристику культури.

Спираючись на викладені теоретико-методологічні засади можна простежити **основні етапи** творення української поведінкової культури.

В **епоху праукраїнських племен** (VI ст. – середина IX ст.) відбувається становлення системи табу, системи традицій і звичаїв та системи найбільш функціональних норм-правил і норм-рамок, найнеобхідніших для життєдіяльності племенних спільнот (для їхньої виробничої, господарської діяльності, соціальної організації тощо), які цілісно відображають і домінуючий господарсько-культурний тип, і спосіб життя кожної спільноти в цілому. В цей час формуються уявлення праукраїнців про належне й неналежне, припустиме й неприпустиме, можливе й неможливе, бажане й небажане, сприйнятне й несприйнятне і т. п., а також відбувається становлення традиційної української системи соціального контролю*, зокрема таких його форм як звичаї, ритуали, традиції. Відбувається становлення **звичаєвого права**. Закладаються основи **для формування етнотипової поведінки** людей – їх функціонально-рольові якості, специфічні способи їх взаємодії зі світом, функціонально-стильові особливості поведінки. В цей час у середовищі праукраїнської людності домінує **адаптивна, ситуативна, ритуальна та фаталістична** поведінка. Розвиваються **язичницькі поведінкові практики**. Для вождів праукраїнських племен характерною є **героїчна, патріотична та потестарна** поведінка.

В княжу добу (друга половина IX ст. – 1340 р.) соціальні вимоги й настанови переводяться в поведінкові еталони, моделі, стандарти, які адресуються людям у вигляді «Слів», «Житій», «Повчань» тощо. Відбувається розвиток звичаєвого права, запроваджуються перші закони. В цей час у середовищі простого люду домінує екофільна, ситуативна та фаталістична поведінка (те, що ідея фатуму визначає поведінкові прояви людей, показово ілюструють літописи). А. Бичко та І. Бичко підкреслюють, що герої билини вже не детерміновані повністю долею, а кидають виклик долі й перемагають її⁷, що чітко показано у «Слові про Ігорів похід». Утверджуються соціо-нормативні засади етнотипової поведінки. Поведінку людей спрямовує і структурує етнічна картина світу (яка в цей час продовжує активно формуватись), люди приймають, засвоюють і реалізують у своїй поведінці не тільки норми-правила і норми-рамки, але й норми-цілі й норми-ідеали та пов'язані з ними цінності. Поширюються релігійно-християнські поведінкові практики і такі поведінкові моделі як аскетизм, пустельництво, подвижництво, мучеництво, ратні подвиги, героїчна жертвовність. Розвиток міст на теренах Київської Русі (зі значною кількістю міського, особисто вільного населення), поширення християнської

* Соціальний контроль – це система способів впливу спільноти або суспільства на людину з метою регуляції її поведінки та приведення її у відповідність із загальноприйнятими в даній спільноті (або суспільстві) нормами. Соціальний контроль забезпечує стабільність та позитивний розвиток будь-якої спільноти. На рівні роду і племені негативне санкціонування домінує над позитивним (будь-яке порушення групових норм сприймається спільнотою як загроза самому її існуванню і приводить до миттєвого покарання), на рівні етносу і нації соціальний контроль стає більш гнучким, індивідуалізованим і диференційованим, сприяючи розвитку самоконтролю у членів спільноти.

духовності, ідеалів лицарської етики, утвердження авторитету письмового слова та «книжної мудрості» створювало передумови для становлення української поведінкової культури; для цього вже існувало необхідне соціально-економічне підґрунтя, необхідні культурно-цивілізаційні чинники та духовно-світоглядні пріоритети. В княжому середовищі домінує експансивна, суб'єктна, світська, героїчна, патріотична, консолідаційна* поведінка. Мірилом поведінкової культури цієї доби були лицарські чесноти, освіченість, мудрість, милосердя, справедливість. На тлі не зжитого остаточно міфологічного світогляду окреслюється образ ідеального керманіча держави, утверджується суб'єктна активність князів (відоме Святославе «Іду на Ви!») та героїзм окремих представників інших верств населення (зафіксований в «Повісті минулих літ»).

В **Литовсько-Польську епоху** (1340–1596 рр.) розвивається **етнотипова, толерантна, традиційна і етнозахисна** поведінка українців. В цю добу людина усвідомлювала себе передусім як представника певного **стану**, оцінюючи себе через спільні для цього стану моральні, культурні, естетичні та інші канони. В межах цехів започатковується **корпоративно-професійна** поведінка. Польсько-литовські унії, які передбачали обмеження участі православних у державному управлінні та зрівняння панів латинського обряду з польською шляхтою, викликали антипольський опозиційний рух, що завершився відновленням в першій половині XV ст. Волинського (ліквідоване у 1452 р.) та Київського (ліквідоване у 1470 р.) князівств. **Зберігально-консервативні поведінкові** практики поширювались завдяки культу «старовини» (що був ціннісно-смысловим стрижнем народної пам'яті через свою зорієнтованість на гідне пошанування минулого). Цей культ був характерною рисою української ментальності впродовж століть, а в XVI ст. перетворюється на офіційну формулу «Ми старини не рушаємо, а новини не уводимо», детермінуючи **поведінкові стратегії** українців. З другої половини XVI ст. покозачення селян набуло масових масштабів, поширюється **землеробсько-оборонний** стиль життя, адже козаки змушені були орати «зі зброєю в руках» (покинути рало їм не дозволяв голод, а покинути зброю – номади). На тлі типового середньовічного традиціоналізму й консерватизму започатковуються **протестні, опозиційні й автономістські** поведінкові практики українців, а також **українофільські й культурно-просвітницькі** поведінкові моделі⁸.

В добу **національно-культурного руху** (1596–1648 рр.) утверджується **етнотипова, етнозахисна і корпоративно-професійна** поведінка, а також **полемічні й протестні** поведінкові практики українців. В цю добу типові українські поведінкові практики були репрезентовані діяльністю українських **братств**, які сприяли поширенню на українських теренах ідеї оборони української національної самобутності, ідеї національно-культурного розвитку України, ідеї соціальної та національної рівності, а також реформаційних та гуманістичних ідей, які проникали на українські терени з Європи. Утверджуються **українофільські й культурно-просвітницькі** поведінкові мо-

* Тут потрібно зауважити, що з XII ст. на теренах Київської Русі (спочатку – на етнічній білоруській території, а пізніше – на етнічній російській території) простежуються чіткі сепаратистські тенденції.

делі, започатковується **національно-визвольний рух, колонізаційні й героїчно-звитяжні поведінкові практики**. Кристалізується **козацьке звичаєве право** – система поведінкових норм, що базувалась на ідеї соціальної рівності усіх членів суспільства.

В добу **козацько-гетьманської держави** (1648–1775 рр.) українці приймають, засвоюють і реалізують у своїй поведінці не тільки норми-правила, норми-рамки, норми-цілі й норми-ідеали але й норми-очікування (що можливе лише в епоху націєтворення) та пов'язані з ними цінності, що зумовлює мотивацію, оцінку і спрямованість поведінкової активності українців. Найбільші поведінкові трансформації відбувалися в українському суспільстві під впливом козацтва (в Україні XVII–XVIII ст. пріоритетом була постать козака – волелюбного воїна, правдивого християнина, відважного захисника Батьківщини), зокрема, поширюються **колонізаційно-оборонні, лицарсько-козацькі та героїчно-звитяжні поведінкові практики**. Утверджується **етнотипова, суб'єктна, патріотична, протестна, опірна** поведінка, а також **українофільські й національно-визвольні** поведінкові практики українців. Усталені форми етнотипової поведінки стають базою для становлення і розвитку національного характеру українського народу. Індивідуальна поведінка українців поступово звільняється від жорсткої регламентації. В трактатах видатних діячів Києво-Могилянської академії (І. Гізеля, К. Саковича та ін.) розглядаються «типові проблеми вчинкового осередку психічної активності людини», зв'язок психології з етикою, зміст «ситуативного, мотиваційного, дійового і післядійового визначень поведінкової активності людини»⁹. В середовищі видатних діячів Києво-Могилянської академії поступово складається традиція компромісу релігійного і світського. Проте в другій половині XVIII ст. в українському етнокультурному середовищі починають поширюватися **унікальні, мімікрійні й пристосувальницькі** поведінкові стратегії. Українська поведінкова культура, починаючи з 1654 р., різними способами знищувалась і нівелювалась, національних лідерів українського народу висилали за кордон, арештовували, труїли і вбивали.

В добу **національного відродження** (кінець XVIII ст. – 1917 р.) активно проявляється **суб'єктна, патріотична, протестна, політична** поведінка та **українофільські, культурно-просвітницькі й громадівські** поведінкові практики. Національні цінності стають джерелом мотивації соціальної поведінки українців. Утверджуються часо-просторові, причинно-наслідкові, нормативно-звичаєві та ціннісно-сміслові «канони» етнотипової поведінки, які стають базовими для формування українського національного характеру. Українці поступово звільняються від середньовічної залежності від монарха, держави, цехів тощо.

В період **відновлення української державності** (1917–1920 рр.) поширюються **визвольні, автономістські й радикальні** поведінкові моделі. Утверджується **суб'єктна, патріотична й політична** поведінка в середовищі української еліти. Національно-визвольна боротьба українців продемонструвала різноманітні **повстанські, національно-визвольні й консолідаційні** (Акт злуки 22.01.1919) **поведінкові практики**.

В добу радянського тоталітаризму (1920–1985 рр.) порушуються нормативно-звичаєві та ціннісно-сміслові «канони» української етнотипової поведінки, нівелюються принципи раціонального землекористування і трудової етики вільного господаря, поширені в українському етнокультурному середовищі. В період ідеологічного зламу масової свідомості практикується **відчуження** дітей від сім'ї та етнокультурних традицій, їх раннє залучення в дитячі організації, які контролюються виключно державою та комуністичною партією. В масовій свідомості **девальвуються** типи волелюбного українського козака, вільного господаря-власника, високоосвіченого українського інтелігента. **Культивуються** національний нігілізм, малоросійство, провінціалізм, почуття другосортності й меншовартості, а також тотальне почуття страху, яке нівелює суб'єктну поведінку українців. Поширюються такі поведінкові моделі як **поступливість, уникання, пристосуванство, конформізм, патерналізм**, а також **вичікувальні, відчужено-маргінальні, мімікрійно-адаптивні та антиукраїнські** поведінкові практики. Після розкуркулення і колективізації змінюється не тільки статус українського селянства, але й традиційні сільськогосподарські поведінкові стратегії українців, що базувались на працелюбності, господарливості й раціональному землекористуванні. Колективізація, «розкуркулення», голодомори, репресії, геноцид, етноцид, лінгвоцид невпинно **руйнували** український етос. В результаті цього відбулась **деформація** трудової етики українців та всього конативного шару української культури. Проте в цей самий період українці демонстрували й **національно-визвольні та повстанські поведінкові практики** (тріумф і трагедія Карпатської України, боротьба Української повстанської армії тощо).

В період **радянської лібералізації** (1985–1991 рр.) суспільство починає усвідомлювати деструктивність типових поведінкових стратегій тоталітарної доби («не высовывайся!»; «тебе что, больше всех надо?»; «одобрямс» тощо). Спостерігається лібералізація поведінкових практик. Починають відроджуватися **традиційні цінності** української етнотипової поведінки. Але сформований десятиліттями поведінковий комплекс «людини-совка», а також аномія, халатність, безвідповідальність, порушення норм суспільної моралі приводять до багатьох аварій та екологічних катастроф. Відкриті державні кордони і більш активне спілкування з іноземцями показали, що у «радянської людини» спостерігається дуже скута і напружена поведінка в присутності іноземців (що є наслідком комплексу меншовартості).

В період **українського державотворення** (1991–2007 рр.) поширюється **прагматична, споживацька, ліберальна, корпоративна, підприємницька** поведінка. Проте у значної частини молоді спостерігається занадто розкута і навіть розбещена поведінка (що ніколи не було притаманно українцям), наслідування найгірших зразків масової культури західних країн. І якщо раніше іноземці характеризували поведінку наших співвітчизників як занадто скуту й офіційну, то нині поведінку певної частини молоді вони характеризують як занадто неформальну і розв'язну. Поступово утверджується **підприємницький етос і новий український солідаризм** як поведінкові моделі європейського типу. Наші багаторічні (1993–2007 рр.) обстеження студентів трьох факультетів Київського національного університету імені Та-

раса Шевченка і двох факультетів університету «Україна» показують, що поведінкові стратегії молодих українців все більше «дрейфують» **від патерналізму, уникання й пристосування до співробітництва, конкуренції й компромісу.**

Отже, **українську поведінкову культуру** репрезентували: антські ватажки (Бож, Хільбудій (Кий), Мезамир, Всегорд, Анангаст, Келагаст, Сварун, Доброезда та ін.); герої давніх українських казок, старин, дум (Вернигора, Вернидуб, Котигорошко, Кирило Кожум'яка, Дука Степанович, Чурило Пленкович, Михайло Козарин, Феська Ганжа, Коновченко); постаті київських богатирів (Іллі Муромця, Добрині Никитича, Микули Селяниновича та ін.); відомі особи ранньосередньовічної доби (церковні діячі Антоній та Феодосій, Никон, Іван, Варлаам, Стефан; коваль Людота, книжник Іаков Мніх, художники Алімпій і Григорій, лікар Агапіт, ювелір Лазар Богша, архітектор Петро Мілоніг, ігумен Даниїл, співець Митуса та ін.), а також південно-руські князі й полководці, дружинники і книжники, видатні церковні діячі й митрополити, відомі мислителі й просвітителі, козаки і братчики, гетьмани і ватажки народних виступів, представники шляхти і селяни, письменники й поети, вчені й митці, борці за свободу й незалежність держави, громадські й державні діячі (Аскольд, княгиня Ольга, київські князі Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, митрополит Іларіон, Нестор, Клим Смолятич, Кирило Турівський, Данило Галицький, Омелько Володимирович, Семен Омелькович, Костянтин Острозький, Дмитро («Байда») Вишневецький, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Богун, Сильвестр Косів, Іван Мазепа, Пилип Орлик, П. Полуботок, Г. Сковорода, П. Калнишевський, Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Грушевський, М. Міхновський, Д. Донцов, С. Єфремов, В. Винниченко, С. Петлюра, Є. Коновалець, В. Липинський, І. Липа, Ю. Липа, О. Ольжич, А. Волошин, С. Бандера, А. Шептицький, Й. Сліпий, І. Огієнко, Є. Маланюк, У. Самчук, В. Симоненко, В. Стус, В. Чорновіл, Л. Костенко, Є. Сверстюк та багато інших).

В межах української поведінкової культури виділяються: 1) **стрижневі культурні доміанти**, на яких базується український національний характер (давні землеробські традиції, порубіжність геокультурного простору, волелюбність, антеїзм, стратегія миролюбного життєтворення, індивідуалізована спільнотність¹⁰, прагнення бути господарем на власній землі, толерантність, поміркованість, повага до прав іншої особи, відсутність нахилів до насильницької експансивності, особлива роль жінки в соціумі, екофільність, панестетизм, осмислена й недемонстративна релігійність, іскрометна іронічність, кордоцентризм і духоцентризм, доброзичення і добродіяння); 2) типові **стилі життя** (раціонально-землеробський, землеробсько-оборонний, волелюбний, миролюбиво-захисний, суб'єктний, героїчно-звитяжний, колонізаційно-оборонний, зберігально-консервативний, лицарсько-козацький, духовно-опірний, протестний, повстанський, національно-визвольний, вичікувально-унікальний, конформний, мімікрійно-адаптивний, відчужено-маргінальний та інші); 3) основні **принципи трудової етики** (працьовитість, господарливість, природовідповідність, почуття власника, раціональне землекористування);

4) найхарактерніші **масові рухи** (культурно-просвітницькі, етнорелігійні, національно-визвольні, громадсько-політичні, громадянсько-патріотичні); 5) **український етос** (інтегративна сукупність базових цінностей, морально-поведінкового «кодексу» та нормативно-звичаєвої системи культури).

В процесі розвитку поведінкової культури українського народу простежувались наступні **історичні тенденції**: 1) тенденція до урізноманітнення форм поведінкової активності українців; 2) тенденція до зміцнення індивідуальної та колективної суб'єктності українців; 3) тенденція до посилення процесів гуманізації, індивідуалізації та демократизації соціуму; 4) тенденція до зростання раціоналізму, індивідуальної свободи та персональної відповідальності; 5) тенденція до зближення з європейською поведінковою культурою. Адже аналіз глибинних ментальних структур, які знаходять свій вияв у поведінкових стратегіях, дозволяє стверджувати, що українська поведінкова культура поступово «дрейфує» від східної «культури сорому» (доба Київської Русі) до західної «культури вини» (доба Романтизму), виокремлених Р. Бенедікт¹¹.

Найактуальнішим завданням в контексті розвитку поведінкової культури сучасних громадян України є подолання тих фіксованих форм поведінки (тобто неадаптивних, нетворчих, ригідних, несуб'єктних, невідповідних наявній ситуації), які були сформовані в умовах закритого тоталітарного суспільства і в умовах незалежності стали абсолютно неадекватними (тоталітарні уявлення, радянські міфи й стереотипи, шовіністичні й українофобські тенденції, що реалізуються в різних поведінкових стратегіях). Подібні фіксовані форми поведінки (головними ознаками яких є особистісна ригідність, когнітивна інертність, закрита або ж «шпаринна» свідомість, почуття меншовартості, етнічна маргінальність, рабська психологія), на жаль, проявляються на рівні окремих особистостей, мікро- та макрогруп і навіть цілих регіонів.

¹Див.: Выготский Л. С., Лурия А. Р. Этюды по истории поведения. – М., 1964. ²Соколянський І. П. Про поведінку особистості // Рад. освіта. – 1925. – № 4. ³Эшби У. Конструкция мозга. Происхождение адаптивного поведения. – М., 1962. ⁴Миллер Дж., Галантер Е., Прибрам К. Программы и структура поведения. – М., 2000. ⁵Надзвичайно цікавим є дослідження М. Поповича, в якому розглядається поведінкова культура доби романтизму (Попович М. Романтизм як стиль та ідеологія // Філософська думка. – 2004. – № 6. – С. 3–30). ⁶Такий підхід, запропонований І. Федорченко (див.: Федорченко І. Становлення національного характеру українського народу: теоретико-методологічні засади // Українознавство. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2007. – № 11. – С. 17–20), дає змогу простежити процес становлення і розвитку українського національного характеру на різних етапах поступу української спільноти. ⁷Бычко А. К., Бычко И. В. Человек в мировоззренческой картине былинного эпоса // Человек и история средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. – К., 1987. – С. 20–29. ⁸Див.: Авер'янова Н. М. Образотворче мистецтво як чинник національного виховання особистості (українознавчий аналіз). – К., 2007. – С. 10–12. ⁹Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ ст. – К., 1998. – С. 899–900. ¹⁰Аналіз різних форм спільнотного згуртування українців показав, що для українського народу характерним є «серединний» тип спільнотного згуртування, який розташований між двома полюсами – західним індивідуалізмом та східним колективізмом (див.: Воропаєва Т. Український досвід спільнотного згуртування та типові ідентифікаційні практики: теоретико-методологічні аспекти // Український досвід спільнотного згуртування. – К., 2006. – С. 60–73). ¹¹Див.: Бенедікт Р. Хризантема и меч. Модели японской культуры. – М., 2004.